

Výskum sídelných štruktúr v zázemí včasnostredovekého hradu v Mikulčiciach

Research into settlement structures in the hinterland
of the early medieval stronghold in Mikulčice

MAREK HLADÍK

This article concisely describes and assesses the current state of research into the hinterland of the early medieval castle in Mikulčice-Valy. It also presents the theoretical and methodological data and the methods used in the ongoing research in the hinterland of the fort. The aim of the article is to contribute towards the discussion concerning the relevancy of some of the methodological approaches based on spatial archaeology regarding the possibility of building up a picture of the settlement structure at a specific place and time. As far as particular questions are concerned, in this article discuss alternatives for possible incentives for choosing the place to establish the settlement and questions relating to research into the processes which resulted in the settlement becoming a settlement network. The need to resolve these problems is emphasised as one of the fundamental steps in the research of settlement structures in the hinterland of early medieval central sites.

Moravia – Mikulčice – settlement network – central site – natural conditions

Úvod

Objavenie a následný výskum kvantitatívne aj kvalitatívne výrazných archeologických lokalít predstavuje v súčasnosti skoro bez výnimky pohnútku pre podrobnejší prieskum krajiny v ich okolí a teda pre výskum ďalšieho osídlenia v okolí týchto archeologických bodov. V obecnej rovine sa potom hovorí o výskume zázemí centrálnych miest – stredísk (hradov, sídliskových aglomerácií, miest a pod. – Staňa 1999, 77). Predpoklad prítomnosti osídlenia v okolí výraznej lokality vychádza zo základného princípu kryštalizácie hmoty okolo jadra, ako v organických tak v anorganických štruktúrach. Táto zákonitosť sa nenachádza len v ľudskom myslení. Ide o zákonitosť opakujúcu sa v rozličných formách skutočnosti (Christaller 1966, 14). Centralistický princíp sa prejavuje rôznym spôsobom v existencii ľudskej spoločnosti. Ako výrazný fenomén ho môžeme pozorovať prevažne v centrálne organizovaných štruktúrach (systémoch). Jednotlivé archeologické

body sa v takýchto systémoch môžu identifikovať ako centrálné miesta, na základe výskumu vlastností s najväčším významom pre poznanie sídelných štruktúr (inak povedané pre poznanie geografie osídlenia). Ide o vlastnosti popisujúce vzťah sídliska ku konkrétnemu geografickému regiónu, resp. presnejšie k ostatným komponentom sídelnej siete v regióne. Už definovanie a rozpoznanie týchto vlastností je dôležitým krokom výskumu (pozri Christaller 1966, 16–23; Mozdioch 1999). Ak chápeme centrálné miesto ako centrum rurálneho okolia a zároveň ako prostredníka medzi lokálnym hospodárstvom (obchodom) a „vonkajším“ svetom, môžeme takéto miesto zaradiť k tzv. nadkomunitným areálom, ktoré v chápaní E. Neustupného slúžili viacerým komunitám alebo vytvárali protiklad medzi nimi a takto reprezentovali nadkomunitné spoločenské vzťahy (Neustupný 2007, 13).

Sídliskovú aglomeráciu Mikulčice-Valy považujem na základe súčasného stavu poznania za nadkomunitný areál (podobne ako Pohansko; pozri Dresler – Macháček 2008, 120). V určitom období svojej existencie predstavovalo toto sídlisko nadkomunitné centrum, v ktorého priestore sa koncentrovala politická, sociálna aj ekonomická elita spoločnosti (napr. Hladík – Mazuch – Poláček 2008, s lit.; Poláček 2008a, s lit.; 2008b, s lit.). Formovanie takéhoto centra viedlo k hierarchizácii priestoru v celom regióne. Vznik centra a jeho rozvoj ako dôsledok sociálnych, politických či ekonomických zmien sa prejaví v osídlení krajiny a jeho štruktúre. Osídlenie teda chápem ako dôsledok prieniku nadradených systémov, ktorými sú systém politický, spoločenský, ekonomický a ekosystém, pričom zmena ktoréhokoľvek z nich vedie (či skôr môže viesť) k zmenám v osídlení (Kruk 1980, 14). Nesmieme však zabudnúť, že v kultúrnom systéme nepôsobia jednotlivé subsystémy oddelene, ale naopak sú navzájom previazané. Samozrejme to neznamená, že zmena v jednom subsystéme musí nevyhnutne viesť k zmene vo všetkých ostatných (Macháček 2007, 25–26). Štruktúru osídlenia definujeme ako množinu časopriestorových a funkčných vzťahov ľudskej aktivity a ich prejavov (systému), teda v podstate ako prienik troch štruktúr (Meduna – Černá 1992, 79). Štruktúra osídlenia predstavuje dynamický systém, to je systém, ktorý sa vyznačuje cieľovým chovaním (pozri Hladík 2011; porovnaj Macháček 2004, 124). Aglomerácie (centrálné miesta, nadkomunitné areály) sú teda súčasťou systému a sami o sebe ich môžeme skúmať ako špecifické otvorené systémy. Pri konštituovaní systému sme slobodní vo výbere elementov (Macháček 2004, 125). Existencia vysoko špecializovaného priestoru (politické, správne či náboženské centrum) predpokladá akúsi podporu „z vonku“. Teda priestor, v ktorom by sa realizovali činnosti zabezpečujúce fungovanie „centra“. Okrem územia vlastnej aglomerácie je preto nevyhnutné brať ako súčasť systému do úvahy aj bezprostredné hospodárske zázemie centra. Pri snahe o poznanie vnútorných funkčných a chronologických vzťahov v priestore aglomerácie a v jej zázemí tiež musíme mať na zreteli aj skutočnosť, že aglomerácia – „včasnostredoveké slovanské mesto“ (diskusia k termínu pozri Macháček 2007, 348–368; Měřinský 2001, 299) neexistovala len v priestore, ktorý ovládala hospodársky či politicky. Potravu, suroviny, remeselné výrobky a pod. mohla získavať aj z iných území napríklad prostredníctvom obchodu. Dokladom tejto skutočnosti sú medzi archeologickými prameňmi importy z iného kultúrneho prostredia (súhrne pre Mikulčice pozri Poláček 2007).

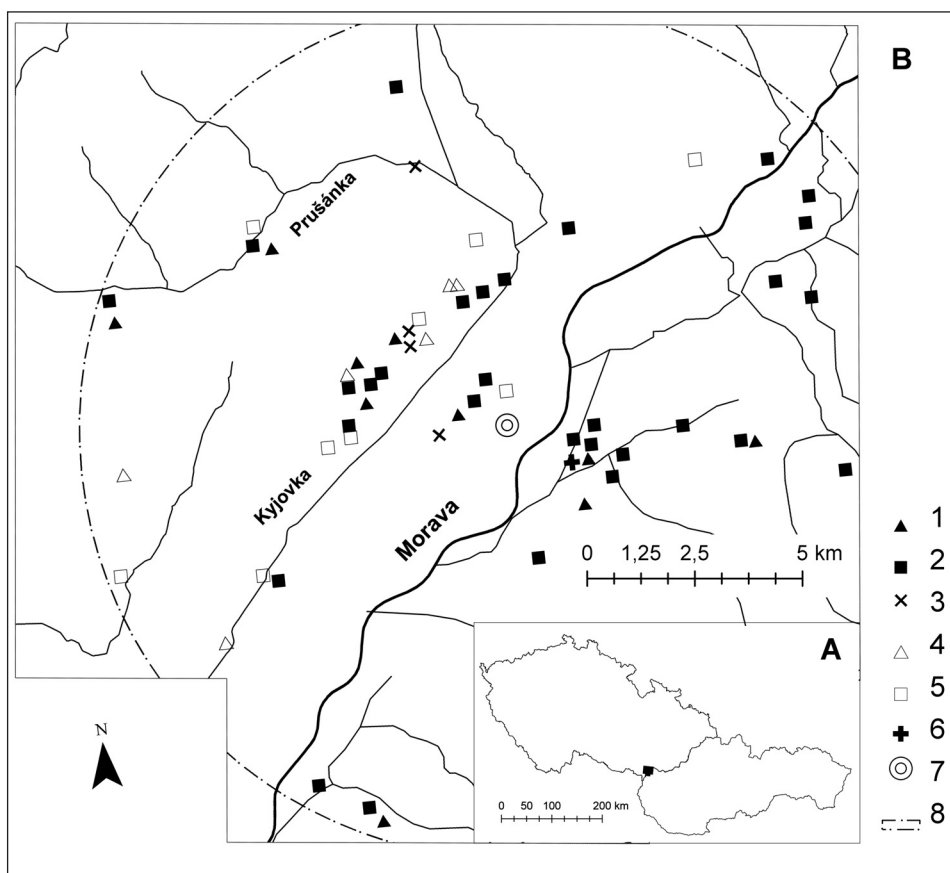
Pre tvorbu obrazu štruktúry osídlenie v definovanom priestore a čase je z hľadiska lokalizovania centrálnych miest nevyhnutné zamerať pozornosť na výskum alternatív pohnútok pre výber miesta na založenie sídliska. V širších súvislostiach je dôležité uvažovať o otázke akým spôsobom a na základe akých kritérií vyberali ľudia vo včasnom stredoveku svoje sídelné areály (pozri Neustupný 1986b, 230). Dôležité je tiež skúmať otázky súvisiace s procesmi vedúcimi k zmene postavenia (funkcie) sídliska v sídelnej sieti (centrum verzus periféria a naopak). Inak povedané snažím sa hľadať odpoveď na otázku prečo na konkrétnom mieste vznikla v priebehu historického vývoja sídlisková aglomerácia, v priestore ktorej sa koncentrovali vrcholné inštitúcie spoločensko-ekonomického systému a zároveň sa snažím pochopiť vzťah tohto centra k osídleniu v najbližšom geografickom regióne. Ak považujeme včasnostredovekú spoločnosť, podobne ako akékoľvek živé spoločenstvo za špecifický ekonomický systém (Smetánka 1989, 43), hierarchia areálov (horizontálna a vertikálna organizácia systému) je prejav racionálneho chovania spoločnosti a ekonomických hľadísk (Butzer 1982, 219; Grant 1986). Cieľom práce je snaha prispieť do diskusie o platnosti tohto východiska v priestore, v súčasnosti označovanom ako zázemie včasnostredovekého centra v Mikulčiciach (napr. Poláček 2008a; 2008b). Zameriam na tomto mieste pozornosť predovšetkým na otázku, či je vznik aglomerácie dôsledkom zvýšenej koncentrácie osídlenie v určitom regióne alebo naopak je zvýšená koncentrácia osídlenia dôsledkom existencie centrálného sídliska (včasnostredovekej opevnenej aglomerácie), ktorého lokalizácia je závislá skôr na prírodných podmienkach, existujúcej infraštruktúre (predovšetkým cestách) alebo iných „subjektívnych“ dôvodoch.

Priestor, čas a funkcia

Ako som uviedol už v úvode, v zhode z P. Medunom a E. Černou chápem štruktúru osídlenia ako množinu časopriestorových a funkčných vzťahov ľudskej aktivity a ich prejavov (systému), teda v podstate ako prienik troch štruktúr – priestor, čas a funkcia. Týmto trom štruktúram preto venujem aspoň stručne pozornosť v nasledujúcej časti práce.

Ak považujeme opevnenú sídliskovú aglomeráciu a jej hospodárske zázemie za systém, musíme sa zamerať na jeho priestorové a časové vymedzenie (podrobne pozri Macháček 2004, 125; 2007, 411). Predložená práce je čiastkovým výstupom z výskumu, ktorý je zameraný na včasnostredoveké osídlenie na strednom toku rieky Moravy. Z hľadiska geografického vyčlenenia ide o východnú časť južnej Moravy (ohraničenú približne tokom riek Dyje a Trkmanka) a severnú časť Záhoria (ohraničenú hranicou povodia rieky Myjavy) (obr. 1B; podrobne pozri Hladík 2011). Priestor, ktorému budem na tomto mieste venovať pozornosť sa v podstate zhoduje s jedným z mikroregiónov vyčlenených v rámci uvedeného širšie definovaného regiónu (obr. 1A, B). Región považovaný za najbližšie hospodárske zázemie mikulčickej aglomerácie ohraničuje L. Poláček kružnicami s polomerom 7, resp. 10 km. Stred regiónu tvorí hradisko Mikulčice-Valy. Toto vymedzenie vyplýva z odhadu rozlohy obrábanej pôdy potrebnej pre užitie odhadovaných 1000–2000 obyvateľov centra (Poulik 1975, 151; Stloukal – Vyhnálek 1976, 40–42; Klanica 1987, 128; Poláček 2008a, 265–266; 2008b, 24–25).¹ L. Poláček hovorí

¹ V takto vymedzenom rozsahu ekonomického zázemia však L. Poláček nezohľadňuje počet obyvateľov žijúcich vo vyčlenenom regióne (zázemí) mimo opevnenej aglomerácie.

Obr. 1. A: Poloha záujmovej oblasti na pomedzí Slovenskej a Českej republiky. B: Sledovaná oblasť a veľkomoravské komponenty sídelnej siete. 1 – pohrebisko, 2 – sídlisko, 3 – ojedinelý nález, 4 – pohrebisko?, 5 – sídlisko?, 6 – sakrálna stavba, 7 – aglomerácia Mikulčice-Valy, 8 – hranica zázemia, 10 km od aglomerácie.

Fig. 1. A: Location of the area in question on the border of Slovakia and the Czech Republic. B: Area in question and Great Moravian components of the settlement network. 1 – cemetery, 2 – settlement, 3 – isolated find, 4 – cemetery?, 5 – settlement?, 6 – sacral building, 7 – agglomeration Mikulčice-Valy, 8 – hinterland border, 10 km from the agglomeration.

v súvislosti s takto definovanou rozlohou ekonomického zázemia o pracovnej konvencii, ktorú chápe ako nástroj potrebný pre výskum štruktúry osídlenia v okolí centra (Poláček 2008b, 25). Predovšetkým z dôvodu potreby návaznosti prebiehajúceho výskumu na v minulosti publikované práce ďalej pracujem s takto zvolenou hranicou zázemia, pričom jedným z mojich cieľov je jej konkrétnejšie definovanie a spresnenie. P. Dresler a J. Macháček odhadujú, že pri prijatí modelu D. Dreslerovej popisujúceho rozsah územia potrebného na užitie definovaného množstva ľudí v podmienkach pravekého poľnohospodárstva, je zjednodušený polomer zázemia Pohanska približne

6 km (Dreslerová 1996, 609–610; Dresler – Macháček 2008, 120).² Tento odhad sa blíži k dolnej 7 km hranici odhadovanej L. Poláčkou pre rozsah ekonomického zázemia Mikulčíc. L. Galuška odhaduje rozlohu zázemie stromětsko-uherskohradištskej aglomerácie predovšetkým na základe hustoty otvorených sídlisk v okolí aglomerácie a niektorých environmentálnych premenných podobne ako L. Poláček v prípade Mikulčíc na cca 10 km (Galuška 2005; 2008, 254). Uvedené odhady rozlohy zázemí včasno-stredovekých centrálnych miest (aglomerácií) potvrdzujú pravdepodobnosť nadkomunitnej funkcie týchto sídlisk. Aj najmenší odhadovaný polomer ekonomického zázemia týchto lokalít (okolo 6 km) presahuje vzdialenosť 3–5 km, o ktorej sa uvažuje ako o maximálnej hranici hospodársky exploatovaného územia determinujúcej efektívnosť nákladov na hospodárenie v priestore roľníckych osád (Kobyliński 1986, 9; 1988, 155; Neustupný 1986b, 231). Tento odhad tiež výrazne prekračuje priemer 1,5 km, ktorý predpokladá pre hranicu hospodárskeho zázemia jedného sídliska I. Pleinerová (1975, 20).

Časové ohraničenie systému sledovaného v práci vychádza podobne ako v prípade priestorového vyčlenenia z predpokladu nadkomunitnej funkcie aglomerácie v Mikulčiciach. Doklady reprezentovania nadkomunitných spoločenských vzťahov sú na hradisku datované predovšetkým do veľkomoravského, resp. stredohradištného obdobia (9.–1. polovica 10. storočia). Systém budem teda sledovať primárne v tejto perióde včasného stredoveku. Pričom vzhľadom na v úvode položené otázky budem mať v zornom poli v nevyhnutnej miere aj obdobie predveľkomoravské či starohradištné (7.–8. storočie; k periodizácii pozri Lutovský 2001, 235; 2009, 5; Měřínský 2002, 25–33; Mazuch 2009, 211–216). Periódy tu vnímam ako určité synchronne konštrukty, v ktorých sú podmienky a udalosti odohrávajúce sa v danej perióde chápané ako analyticky súčasné (Beneš 1993, 412; Hladík 2011). Ide o zjednodušenie, ktoré nepočíta so zmenami v štruktúre v rámci definovanej periódy. Jeho dôsledkom je zjednodušený model minulej skutočnosti. V tejto chvíli nie som schopný vytvoriť presnejší dynamický model, ktorý by reflektoval aj rýchlejšie zmeny rádovo v priebehu desaťročí vzhľadom na obmedzené možnosti datovania hmotnej kultúry (predovšetkým keramiky), z ktorej vychádza datovanie jednotlivých komponentov sídelnej siete.

Pre konštrukciu obrazu sídelnej štruktúry v definovanom priestore a čase je dôležité čo najpresnejšie rozpoznať a interpretovať funkciu jednotlivých komponentov sídelnej siete, označených v rovine empirického pozorovania javov ako archeologické body (k termínom pozri Kuna 1991; Neustupný 1986a; Dresler – Macháček 2008, 125; Hladík 2011). Takto vymedzené komponenty sú nositeľmi funkčnej štruktúry v osídlení a predstavujú základ pre interpretáciu v pojmoch živej kultúry a historickej spoločnosti. Toto východisko je postavené na predpoklade o význame funkcie pre formovanie štruktúr. V protiklade so striktným štrukturalizmom (pozri napr. Brugger 1994, 413–414; Neubauer 1989, 60–64) považujem vývoj štruktúry osídlenia v geografickom priestore za vzájomne spätý s vývojom funkcie. Vývoj štruktúry (tvaru) je vzájomne spätý s funkciou. Funkčná interpretácia jednotlivých archeologických bodov zdokumentovaných v rámci vyčleneného priestoru je v tejto práci zhodná s interpretáciou v práci L. Poláčka (2008a; 2008b), ďalej s interpretáciou uvedenou v geodatabáze archeologických lokalít spracovanej pre časť Záhoria T. Tencrom (2006; 2008)³ a s interpretáciou uvedenou

² Na rozdiel od L. Poláčka berú pri tomto odhade do úvahy aj obyvatel'ov zázemia.

³ Za sprístupnenie tejto databázy ďakujem autorovi.

v štátnom archeologickom zozname – SAS ČR (Bečvář et al. 2003). Stav pramennej základne neumožňuje funkčne zaradiť všetky komponenty rozpoznané v sledovanom priestore jednoznačne, teda rozhodnúť o areál akej aktivity ide (k pojmom Neustupný 1994). Okrem troch jednoznačných kategórií – pohrebisko, sídlisko a sakrálna stavba, pracujem aj s tromi kategóriami, ktoré odkazujú na neistotu funkčnej interpretácie komponentu – sídlisko?, pohrebisko?, ojedinelý nález (obr. 1B).⁴

Stručný prehľad bádania (prístupy a koncepcie)

Skúmaný región leží v súčasnosti na území dvoch štátov, Českej republiky a Slovenskej republiky. Tejto skutočnosti zodpovedá aj rozdielnosť miery spracovania problematiky. Dotknutému územiu Slovenska – severnej časti Záhoria – bola v minulosti venovaná oveľa menšia pozornosť ako juhovýchodnej Morave. Na tomto mieste asi nie je potrebné zväčšovať rozsah štúdie vymenovaním všetkých prác dotýkajúcich sa danej problematiky na území Moravy a juhozápadného Slovenska (prehľad týchto prác pozri napr. Hladík – Poláček – Škojec 2008; Hladík 2011). Azda najvýraznejšie sa do štúdia problematiky včasnostredovekého osídlenia na juhovýchodnej Morave zapísali práce B. Dostála (napr. 1987), Z. Měřínského (napr. 1980; 1991) a J. Ungra (napr. 1992; 1993). V oblasti Záhoria drží vo výskume včasnostredovekého osídlenia neodškriepiteľný primát E. Kraskovská (prehľad prác Bialeková 1989). Z novších prác považujem za dôležité spomenúť predovšetkým výskum hospodárskeho zázemia Pohanska vedený P. Dreslerom a J. Macháčkom (2008) a syntetizujúcu prácu o včasnostredovom osídlení českého Slezska od P. Kouřila (1994).

Zo starších aj novších štúdií o včasnostredovom osídlení skúmaného územia je evidentná väzba predovšetkým sídlisk, ale aj pohrebísk, na okolie opevnených aglomerácií (napr. Měřínský 1980; Dostál 1987; Dresler – Macháček 2008). Zamerajme preto v nasledujúcom pozornosť na práce, ktorých programovou náplňou je výskum osídlenia v zázemí mikulčickej aglomerácie.

V roku 1987 vy publikoval prvú štúdiu o vývoji sídelnej štruktúry v zázemí Mikulčíc Z. Klanica (1987, 127–133). Výskum zameraný na včasnostredové osídlenie juhovýchodnej Moravy s ťažiskom v regióne definovanom už Z. Klanicom ako zázemie Mikulčíc pokračuje na Mikulčickej expozitúre Archeologického ústavu AV ČR Brno od 90.-tych rokov minulého storočia až do súčasnosti. Riešenie problematiky sídelných štruktúr bolo súčasťou viacerých projektov. Ide predovšetkým o „nivný“ projekt a projekt „zázemie“. Náplňou „nivného“ projektu bol široko interdisciplinárne poňatý výskum údolnej nivy rieky Moravy a archeologické mapovanie katastrálnych území obcí v oblasti Dolnomoravského úvalu. (Poláček 1999; 2001; 2002; Hladík – Poláček – Škojec, 2008). Dôležitou súčasťou v realizovaní „nivného“ projektu bolo spracovanie archeologických „topografií katastrof“ vybraných obcí a archeologický a geologický prieskum pieskových dún v oblasti sútoku Moravy a Dyje (pozri Poláček 2008a; 2008b, s lit.). V rámci projektu „zázemie“ boli spracované pramenné podklady pre hodnotenie štruktúry osídlení v najbližšom zázemí mikulčického centra, tj. do vzdialenosti 7 km od pomyselného

⁴ Z uvedených druhov areálov aktivít je zrejmé, že pri snahe odpovedať na vyslovené otázky sa opieram o dva základné „klasické“ druhy areálov – sídlisko a pohrebisko. Dôvodom tohto prístupu je predovšetkým stav výskumu, ktorý až na výnimky (hypotetické cesty alebo pastviny) neumožňuje z väčšou presnosťou vymedziť v skúmanom regióne iné areály aktivít.

stredú aglomerácie. Súčasťou projektu boli aj lokality v slovenskej časti zázemia, predovšetkým v katastri obce Kopčany (pozri Poláček 2008a; 2008b, s lit). Poslednú publikovanú syntézu o zázemí Mikulčíc predstavujú štúdie L. Poláčka, ktoré sumarizujú poznatky získané počas práce na vyššie uvedených projektoch (Poláček 2008a; 2008b).

V súčasnosti pokračuje výskum sídelných štruktúr v zázemí Mikulčíc (Hladík 2011) so zameraním pozornosti na analýzu vzťahu formálnych archeologických dát ku geografickému priestoru – kombinovaním formálnych štruktúr s priestorovou dimenziou (k problematike formálneho a geografického priestoru v archeológii pozri napr. Neustupný 1996). Dôležitou súčasťou tohto výskumu je aj kritika stávajúcich prameňov, realizovaná predovšetkým nedeštruktívnymi metódami výskumu v dotknutej krajine (Hladík 2011).

Od 90.-tych rokov 20. storočia sa tiež vďaka pamiatkovému úradu SR zvýšila intenzita výskumu včasnostredovekého osídlenia v severnej časti Záhoria (Baxa – Prášek – Glaser-Opitzová 2008). Pre výskum zázemia mikulčickej aglomerácie na území dnešnej Slovenskej republiky má veľký prínos práca T. Tencra, ktorý spracoval databázu včasnostredovekých lokalít (nielen) z bývalého okresu Senica (územie spadajúce pod senický okres do roku 1996 – Tencer 2006; 2008).

Z hľadiska vývoja metodologických východísk, z ktorých vychádza metodika stručne predstavených výskumov môžeme hovoriť o troch základných prístupoch. V rovine časovej postupnosti o troch hlavných fázach (obdobiach) výskumu.

V 80.-tych rokoch 20. storočia bol výskum mikulčického zázemia pevne ukotvený v typologickej paradigme (pozri Neustupný 1986b, 226). Hlavnú otázku predstavovalo definovanie vzájomného vzťahu sídlisk a pohrebísk (vzťah neopevnených a opevnených sídlisk, vyhľadávanie pohrebiska k známemu sídlisku a naopak).

Druhé obdobie reprezentujú predovšetkým 90. roky 20. storočia. Pozornosť vtedy zamerali predovšetkým na topografické štúdie a na snahy o rekonštrukciu prírodného prostredia vo výrazne osídlených krajinných úsekoch, resp. v okolí centrálnych lokalít. Stále sa však vo výskume zdôrazňovalo hľadanie vzájomného vzťahu sídlisk a pohrebísk (typologická paradigma). Z hľadiska použitej metódy išlo v prípade archeologických „topografií katastrov“ o prístup, ktorý do značnej miery korešpondoval s metodickým postulátom obsiahnutým v pojme „archeologická snímka“. Tento pojem znamená zhromaždenie všetkých dostupných archeologických informácií o určitom území. Ide o jeden zo základných pilierov Jankuhnovej sídelnej archeológie (pozri Kuna a kol. 2004, 454). Podobne aj dôraz kladený na prírodovedné analýzy a rekonštrukciu prírodného prostredia v okolí známych lokalít je súčasťou Jankuhnovej sídelnej archeológie (Jankuhn 1977).

Hlavné metodologické východiská prebiehajúceho výskumu (tretie obdobie – cca od roku 2006) sú postavené na archeologickej metóde sformulovanej E. Neustupným a teórii sídelných areálov (Hladík – Poláček – Škojec 2008; Hladík 2011). E. Neustupný definoval teóriu sídelných areálov ako teóriu priestorovej archeológie na určitej úrovni (1986a; 1986b; 1993; 1994).⁵ Druhým významným metodologickým zdrojom je teória systémov, ktorú v prostredí moravskej archeológie vo svojej práci úspešne aplikuje predovšetkým J. Macháček (podrobne pozri Macháček 2004; 2007 s lit.; Hladík 2011). Základná

⁵ E. Neustupný upozorňuje na skutočnosť, že teória sídelných areálov je formulovaná pre podmienky mladšieho pravku a jej aplikovanie pri výskume starších alebo mladších období vyžaduje modifikácie. Dôvodom potreby modifikácií je zmena vlastníckych vzťahov. Predložená práca je čiastkový výstup z výskumu,

metóda práce je ukotvená v rámci procesualistickej paradigmy.⁶ V duchu „novej“ archeológie považujem kultúru za systém, ktorý vzniká ako dôsledok previazaných subsystémov a ich vzťahu k environmentálnym premenným (Redman 1991, 297). Pri v zásade procesuálnom prístupe k prameňom beriem do úvahy aj postprocesuálnu paradigmu. V takto definovanom postoji považujem za opodstatnený predovšetkým dôraz, aký kladie postprocesuálna archeológia na úlohu jednotlivca a na symbolickú funkciu artefaktu. Mojim cieľom je pristupovať k prameňom s určitým vyrovnaným kompromisom medzi týmito dvomi paradigmami (pozri Gojda 1992, 284; súhrne Redman 1991, 304). Použitie logicko-deduktívnych metód (procesualistický prístup) by sa malo stať základom pre konštrukciu obrazu minulosti (minulých udalostí) bez opomenutia významu vstupu individuálnej akcie jednotlivca do systému a s dôrazom na interpretovanie výsledkov logicko-deduktívnych metód v relevantnom kultúrnom kontexte (výklad kultúrnych prvkov v rámci pôvodnej kultúry; porovnaj Hodder 1982, 13; Johnson 1999, 104, 107). Snaha pochopiť prežitý zážitok z „miesta“ (place) nemusí byť nevyhnutne v konflikte s viac tradicionalistickým pohľadom na využitie krajiny ako výsledku procesu adaptácie k prírodnému prostrediu. Kombinácie týchto pohľadov naopak môže poskytnúť dobrý alternatívny rámec výskumu vybraných zložiek života v minulosti (Hamilton – Whitehouse et al. 2006, 32).

Sídlná štruktúra v zázemí Mikulčíc – stav poznania

Približne od 80.-tych rokov 20. storočia sa v archeologickej spisbe o včasnostredovekom osídlení Moravy etabloval model regionálnej diferenciacie sídelných oblastí v predveľkomoravskom a veľkomoravskom období, ktorá do značnej miery kopíruje prírodné, predovšetkým geomorfologické podmienky krajiny.⁷ Za určitým spôsobom ohraničené sídelné oblasti sa považujú Hornomoravský, Dolnomoravský a Dyjsko-svratecký úval (Měřínský 1990, 65–66; 2002, 224–225). Tento model je do značnej miery postavený na distribúcii niektorých súčastí hmotnej kultúry (keramika, šperk) a na koncentracii včasnoslávanského osídlenia (Měřínský 2002, 117). V rovine interpretácie kultúrno-spoločenských a ekonomických väzieb (kultúrnych sfér) sa ako samostatné kultúrne sféry interpretujú panónska podunajská oblasť, blučinská oblasť širšieho Brnenska s Vyškovskom a oblasť dolného Pomoravia (Staňa 1988, 168; 1999, 87; Měřínský 1990, 66; 2002, 116–123). Ústredím dolného Pomoravia mala byť práve mikulčická aglomerácia.

Ako prvý vyslovil v roku 1987 podrobnejšie tézy o štruktúre osídlenia v zázemí mikulčického hradu Z. Klanica (1987, 127–133). V tejto práci prvýkrát uvažuje o formálnej hranici zázemia mikulčického centra určenej 10 km polomerom. Dodáva však, že pre presné definovanie zázemia bude dôležité poznať kritériá skutočného organizačného

v rámci ktorého túto skutočnosť zohľadňujem. Dôvody aplikovanie teórie sídelných areálov a spôsob jej modifikácie budú podrobne rozvedené v ďalších pripravovaných prácach (pozri aj Hladík v tlači). Pracovať s pojmom sídelný areál (teda s teóriou sídelných areálov) v rámci včasného stredoveku považuje za vhodné aj J. Unger (1992, 98).

⁶ Opodstatnenosť takéhoto prístupu k prameňom v podmienkach českej archeológie výstižne obhajuje J. Macháček (2007, 10). S jeho tvrdeniami sa vo svojej práci stotožňujem. Tiež ich pokladám za platné aj pre podmienky archeológie na Slovensku.

⁷ Zárodky tejto hypotézy môžeme v odbornej literatúre sledovať už v prvej polovici 20. storočia (napr. Poulík 1948).

členenia zázemie aglomerácie. Z hľadiska časového zaradenia sleduje vývoj osídlenia od doby sťahovania národov po 12. storočie. K štruktúre osídlenia v zázemí Mikulčíc sa Z. Klanica podrobnejšie vyjadril predovšetkým pre veľkomoravské obdobie. Nálezy zo starších období (sťahovanie národov a včasnoslávské obdobie) používa ako doklad kontinuity osídlenia v sledovanom priestore ešte pred vznikom opevnenej aglomerácie v polohe Valy. V prípade nálezov z obdobia predveľkomoravského poukazuje na kontinuitu osídlenia týchto areálov do veľkomoravského obdobia. Podľa Z. Klanicu nebol priestor mikulčickej aglomerácie na začiatku slovanského osídlenia jadrom sídelnej štruktúry. Najstaršie slovanské sídliská sú situované na terasách riek Moravy a Kyjovky. Až na konci 7. a v priebehu 8. storočia vzniká v polohe Valy ústredné opevnené sídlisko. Vo veľkomoravskom období bolo podľa Z. Klanicu osídlenie v zázemí mikulčickej aglomerácie rozdelené do dvoch pásiem. Nálezy z prvého pásma do vzdialenosti 5 km od aglomerácie (Mikulčice-intravilán obce, Mikulčice-„Panské“, Lužice-„Kratiny“, Kopčany-„Pri Kačenárni“) neumožňovali na konci 80.-tych rokov minulého storočia rozpoznať a podrobnejšie popísať štruktúru a diferenciáciu osídlenia v tomto priestore. Naopak nálezy z druhého pásma (Jozefov-„Záhumenica“, Prušánky-„Podsedy“, Skalica-„Háj“, Mutěnice-„Zbrod“, Mutěnice-„Na Hejdách“) považoval Z. Klanica za doklady úplnejšej sociálnej štruktúry a zdôraznil väzbu a závislosť prvého pásma na opevnenom centre. Osídlenie v prvom pásme upadá súčasne s osídlením v centre aglomerácie. Osídlenie v druhom pásme naopak kontinuálne pokračuje až do 13. storočia. Najnovšie poznatky o štruktúre osídlenia v zázemí Mikulčíc sumarizuje vo svojej práci L. Poláček (2008a, 257–297; 2008b, 11–44). Štruktúru osídlenia v zázemí aglomerácie sleduje z dôrazom na veľkomoravské obdobie. Z priestorového hľadiska preberá L. Poláček konvenčnú 10 km hranicu rozsahu ekonomického zázemia aglomerácie. Významným činiteľom pre vývoj štruktúry osídlenia v tomto priestore je predovšetkým prírodné prostredie. Na štruktúru osídlenia mal okrem prírodných podmienok zásadný význam priebeh existujúcich komunikácií. L. Poláček zdôrazňuje význam priestoru zázemia včasnostredovekej aglomerácie z hľadiska koncentrácie osídlenia už v praveku (hustotu pravekého osídlenia ilustruje koncentráciou laténskych lokalít). Zdôrazňuje aj skutočnosť, že nevieme s istotou určiť do akej miery je koncentrácia archeologických bodov v sledovanom regióne spôsobená stavom výskumu. Na základe týchto východísk uvažuje nad otázkou, či je hustota včasnostredovekého osídlenia v tomto priestore v prvom rade dôsledkom optimálnych prírodných podmienok alebo či ide primárne o kumuláciu osídlenia v okolí existujúceho centra. So zdôraznením existencie koncentrácie osídlenia v tomto priestore už v praveku a so zdôraznením významu diaľkových komunikácií považuje za pravdepodobnejšiu skôr prvú možnosť. Hranicu samotnej aglomerácie kladie L. Poláček do vzdialenosti 700 m od pomyselného stredy opevneného hradu. Hlavným kritériom pre takéto definovanie je charakter zástavby. V tomto priestore sa na rozdiel od zázemia doposiaľ neobjavili zahĺbené obytné stavby. Osídlenie v zázemí rozdelil L. Poláček z hľadiska geológie a geomorfológie do troch zón. Všetky tri línie osídlenia sú orientované zhodne s tokom rieky Moravy. Prvú zónu predstavuje osídlenie v údolnej nive rieky Moravy do vzdialenosti 1 km od centra aglomerácie (Mikulčice-„Virgásky“, Mikulčice-„Trapíkov“, Mikulčice-„Kněží“). Druhú zónu reprezentuje koncentrácia osídlenia na riečnych terasách rieky Moravy vo vzdialenosti cca 3,5 km od centra (napr. Mikulčice-„Panské“, Mikulčice Podbřežníky, Lužice-„Kratiny“, Lužice-„Olbram“) a poslednú tretiu zóna reprezentuje

osídlenie v údolí potoka Prušánka, vzdialené približne 7,5 km od mikulčickej aglomerácie (napr. Jozefov-„Záhumenica“, Prušánky-„Podsedky“). O podobnom rozdelení osídlenia do troch zón uvažuje L. Poláček aj v prípade časti zázemia ležiacej v súčasnosti na území Slovenskej republiky. Do prvej zóny zaraďuje lokality na pieskových dunách v údolnej nive Moravy (napr. Kopčany-„Pri Kačenárni“). Druhá zóna osídlenia leží na riečnej terase asi 2,5 km od centra aglomerácie (napr. Holíč-„Konopiská“, Holíč-„Rybník“). Ako ekvivalent poslednej zóny (údolie Prušánky) uvádza L. Poláček na slovenskej strane zázemia len pohrebisko v polohe Skalica-„Háj“. Takto priestorovo rozdelené osídlenie v zázemí predstavuje základný rámec pre interpretáciu sociálno-ekonomickú štruktúru osídlenia. Tvorba sociálno-ekonomického modelu je zaťažená predovšetkým tromi výraznými obmedzeniami: 1) výskum regiónu nie je rovnomerný (rozdielna intenzita výskumu na Morave a Záhori); 2) veľká časť terénnych výskumov nie je dostatočne publikovaná; 3) základ pre tvorbu súčasného obrazu sú predovšetkým pohrebiská, čo je spôsobené absenciou výskumu sídlisk.

Sociálno-ekonomický model osídlenia interpretovaný L. Poláčkom polemizuje so staršou koncepciou Z. Klanicu o sociálne slabšom osídlení v zóne do 5 km od aglomerácie a o osídlení s „kompletnou“ sociálnou štruktúrou v druhej vzdialenejšej zóne zázemia (údolie Prušánky). L. Poláček predpokladá na základe najnovších výskumov (napr. Mikulčice-„Panské“, Mikulčice-„Virgásky“, Kopčany-„Za jazerom pri sv. Margite“), že z hľadiska sociálnej štruktúry neexistoval medzi jednotlivými zónami osídlenia žiadny zásadný rozdiel. Toto tvrdenie zakladá predovšetkým na prítomnosti bojovníckych hrobov a hrobov členov elit na pohrebiskách vo všetkých troch zónach osídlenia. V závere uzatvára, že vo všetkých zónach zázemia môžeme predpokladať existenciu vlastnej pomerne pestrej sociálnej štruktúry. Pre ďalší výskum a spresnenie prezentovaných hypotéz považuje L. Poláček za dôležité venovať pozornosť predovšetkým snahe o vysvetlenie vzťahov (významu) vedľa seba ležiacich pohrebísk (napr. Prušánky-„Podsedky“ I, II), ďalej venovať pozornosť vzťahom medzi pohrebiskami a k nim odpovedajúcimi sídliskami. Za dôležitý tiež považuje výskum demografického vývoja a zdravotného stavu v jednotlivých komunitách. V obecnej rovine uzatvára, že pochopenie sociálnej štruktúry zázemia je závislé na výsledkoch archeologického a antropologického hodnotenia všetkých preskúmaných pohrebísk a sídlisk. V závere práce L. Poláček zdôrazňuje, že pre pochopenie a identifikáciu sociálnej štruktúry spoločnosti predstavujú významný archeologický prameň hroby a pohrebiská.

Štruktúra verzus fenomén

V predchádzajúcich častiach práce som uviedol, že kultúru považujem za systém, ktorý vzniká ako dôsledok previazaných subsystémov a ich vzťahu k environmentálnym premenným. Ďalej, že osídlenie chápem ako dôsledok prieniku nadradených systémov a štruktúru osídlenia definujem ako množinu časopriestorových a funkčných vzťahov ľudskej aktivity a ich prejavov (systému). Tieto východiská určujú v zásade procesualný pohľad na pramene. Uviedol som však tiež, že k prameňom chcem pristupovať s vyrovnaným kompromisom medzi procesualizmom a postprocesualizmom (podrobne Hladík 2011). Východiskom tejto snahy je chápanie priestoru ako konkrétnej dimenzie, ktorá je spojená a tvorená s konkrétnou ľudskou aktivitou. Priestor nemôže byť oddelený od

aktivít a udalostí (Tilley 1994, 9–10). Objekty geografického priestoru sú predovšetkým nositeľmi symbolického významu. Ľudia v minulosti mali určite rozdielny názor na to čo je v krajine „skutočné“ (Johnson 1999, 103). Jedným z kľúčových pojmov v diskusii dvoch uvedených metodologických východísk je „krajina“. Z hľadiska fenomenologického ide o holistický pojem, považovaný za médium, prostredníctvom ktorého ľudia definujú svoje okolie a zároveň ide o akési synonymum ľudskej skúsenosti s prostredím. Kritika tohto prístupu je postavená predovšetkým na tvrdení, že krajina ako spôsob chápania a popisu nášho okolia je iba jeden z limitovaných pohľadov. Presnejšie povedané, že interpretácia vnímania krajiny v minulosti je postavená na modernom pohľade na svet. Z tohto pohľadu nie je možné vsadiť do našej krajinnej perspektívy minulé ľudskej skúsenosti a krajina je skôr chápaná len ako pseudonym pre prírodné prostredie (Johnston 1998, 315–320). Uvedomujúc si túto kritiku sa v poslednej časti práce pokúsim o výklad niektorých otázok súvisiacich s včasnostredovekým osídlením z hľadiska fenomenologického. Jedným z kľúčových zmyslov (faktorov) pre vnímanie krajiny a voľby jej následného spôsobu využitia je zrak (viditeľnosť; Hamilton – Whitehouse et al. 2006, 33; Johnston 1998, 315). Na tejto myšlienke je postavený postprocesualistický pohľad na krajinu (príklady pozri Hamilton – Whitehouse et al. 2006, 33). Vo svojich ďalších úvahách preto vychádzam z predpokladu, že pre spojenie miesta (určitého krajinného prvku) s určitým významom boli vo veľkej miere dôležité ako možnosť vizuálnej kontroly krajiny z miesta tak aj vizuálne pôsobenie miesta na krajinu. Z takto definovaného východiska vyplýva, že fenomenologickému prístupu nedostačuje práca z dvojrozmernou mapou, či leteckou snímku. V oboch prípadoch dochádza k redukcii priestoru (Hamilton – Whitehouse et al. 2006, 37). Ide o pohľad na krajinu, ktorí ľudia v minulosti nepoznali, respektíve ak ho aj napr. v stredoveku poznali nebol pre ich vnímanie a spôsob využitia krajiny určujúci.

V starších prácach (napr. Chropovský 1964; Staňa 1985; Sláma 1986) ale aj v poslednej dobe publikovaných prehľadov včasnostredovekých hradísk na Morave (Procházka 2009), Slovensku (Hulínek – Čajka 2004; Ruttikay 2005; 2006; Hulínek 2008) a v Čechách (Lutovský 2001; 2006), môžeme pozorovať dominantnosť väzby opevnených sídlisk k vyvýšeným miestam. Z hľadiska predpokladov obrany predstavuje voľba vyšinnej polohy na budovanie opevneného sídliska vo väčšine prípadov asi tú najvhodnejšiu alternatívu. To, že väčšinu včasnostredovekých hradísk môžeme charakterizovať ako opevnené vyšinné lokality potvrdzuje podľa môjho názoru aj význam priamej vizuálnej kontroly určitého územia, či už z pohľadu vojensko-strategického alebo administratívno-správneho. Protichodne s týmto záverom pôsobia včasnostredoveké opevnené aglomerácie umiestnené v údolných nivách riek (napr. Mikulčice, Pohansko, Pobeďim, Majcichov). Pozoruhodná je predovšetkým skutočnosť, že hlavne v prípade územia dnešnej Moravy ide o najvýznamnejšie centrálna sídliská. Táto pestrosť v spôsobe využívania krajiny evokuje otázku zameranú na vzťah medzi výberom miesta na založenie sídliska a funkciou tohto sídliska v štruktúre osídlenia.

Pri snahe o uplatnenie logicko-deduktívnych metód (procesuálny prístup) si charakter a množstvo dát, s ktorými pracujeme pri výskume osídlenia na určitom území vyžaduje použitie príslušných technológií. Aj z týchto dôvodov už v súčasnosti môžeme považovať za štandardné používanie softvérov slúžiacich na budovanie geografických informačných systémov (pozri Kuna a kol. 2004, 430). Pomocou geografických informačných

systémov sme schopní budovať modely reálneho sveta (Rapant 1999, 9). Jednou z hlavných príčin ich rozšírenia vo výskume osídlenia je predovšetkým dôraz kladený na priestorové vzťahy objektov – tzv. topológiu. To znamená, že geografické informačné systémy umožňujú spracovať priestorové dáta realizovaním priestorových analýz. Pre mnou proklamovanú snahu o hľadanie odpovedí s dôrazom na vedomú kognitívnu činnosť človeka, je dôležitá možnosť práce s modelmi v trojrozmernom priestore. Práca v trojrozmernom priestore čiastočne rieši problém redukcie priestoru dvojrozmerných máp a leteckých snímok. Určitý redukovaný trojrozmerný pohľad na priestor umožňuje digitálny výškopisný model (*DEM – digital elevation model*). S použitím DEMu skúmaného územia sa v nasledujúcom pokúsim testovať hypotézu o význame priamej vizuálnej kontroly určitého regiónu a význame vizuálneho pôsobenia miesta na okolitú krajinu pri lokalizácii centrálného miesta vo včasnom stredoveku. Uvedomujem si, že model nemôže nahradiť osobnú skúsenosť z pohybu v krajine. Umožňuje však rekonštruovať potenciálnu štruktúru reliéfu krajiny, čo umožňuje definovať zóny viditeľnosti zo zvoleného miesta a tak predpokladať veľkosť potenciálu vizuálneho pôsobenie zvoleného miesta v priestore, či priestoru na miesto. Zvoleným postupom sa snažím o spojenie konštrukcií emocionálneho, kognitívneho a fyzického sveta konkrétnej včasnostredovekej spoločnosti (pozri Danielisová 2008, 118).

Ak chceme posúdiť význam viditeľnosti z určitého miesta pri budovaní sídelnej siete, nevyhneme sa otázke dopadu vegetačného krytu (predovšetkým stromov) na viditeľnosť v krajine (pozri Cummings – Whittle 2003; Kuzma – Lieskovský 2008, 8–9). Význam zalesnenia sa ešte zvyšuje v prostredí nížinných hradísk. Aby sme vôbec mohli uvažovať o viditeľnosti ako o jednom z faktorov zohrávajúcich úlohu pri lokalizácii sídlisk (či už priamo aglomerácie alebo otvorených sídlisk v jej okolí) musíme prijať predpoklad o aspoň čiastočnom odlesnení skúmaného územia.⁸ Dopolial zverejnené výsledky výskumov prírodného prostredie v okolí nížinných opevnených sídlisk vo včasnom stredoveku podporujú hypotézu o odlesnení okolitej krajiny v čase ich najväčšieho rozkvetu (Opravil 1983, 63–66; 1999; Unger 1992, 97; Poláček 2001, 320; 2008b, 18–20; Macháček et al. 2007, 302–303; Dresler 2008, 138). Otázkou zostáva, do akej miery môžeme uvažovať o aspoň čiastočne odlesnenej krajine v období, kedy sa začína koncentrovať výrazné osídlenie na pieskových dunách v údolnej nive (cca v priebehu 8. a na prelome 8. a 9. storočia). Teda v období vzniku nadkomunitných opevnených centier. Pri nasledujúcej analýze vychádzam z hypotézy, ktorú vyslovil v roku 1992 J. Unger. Na území juhovýchodnej Moravy bola v predveľkomoravskom období príroda intenzívnejšie využívaná predovšetkým v blízkosti väčších riek. Exploatácia prírodných zdrojov v tomto priestore viedla k tvorbe kultúrnej stepi (Unger 1992, 97). O takejto zmene vegetačného krytu môžeme pre predveľkomoravské obdobie uvažovať až do vzdialenosti do niekoľkých kilometrov od riečného toku (cca 2–3 km).

Dojem kruhu je *modus operandi* pre ľudský zrak z jedného pozorovacieho miesta (Hamilton – Whitehouse et al. 2006, 38). Pri analýze viditeľnosti z priestoru mikulčickej aglomerácie zameriam preto pozornosť na región, ktorý ohraničuje kružnica s polomerom 10 km so stredom na akropole hradu. Na jednej strane sa toto vymedzenie zhoduje s vyššie uvedeným maximálnym odhadom ekonomického zázemia aglomerácie. Na

⁸ Aj keď budem uvažovať o čiastočne odlesnenej krajine, nesmieme zabudnúť, že v určitých častiach roka je zvýšená viditeľnosť aj v zalesnenom prostredí (pozri Cummings – Whittle 2003, 264).

strane druhej je priama viditeľnosť v teréne za touto hranicou možná len v obmedzenej miere v prípade optimálnych klimatických podmienok.

Digitálny model reliéfu, ktorý som použil ako základné východisko pre analýzu viditeľnosti som vypočítal z digitálnej vektorovej výškopisnej mapy v mierke 1 : 10 000. Veľkosť bunky rastra som stanovil na 10 m. Výpočet som realizoval v aplikácii ArcMap ArcGIS 9.2. v nadstavbe 3D Analyst, použitím funkcie Topo to Raster. Zdroj vektorových dát pre tento výpočet predstavuje na území ČR tzv. „ZABAGED“ – „základná báze geodetických dát“, ktorú distribuuje Český úrad zeměměřičský a katastrální. Výškopisnú mapu slovenskej časti skúmaného územia som vytvoril vektorizáciou vrstevnic a terénnych hrán zo Základnej mapy SR v mierke 1 : 10 000, ktorú na Slovensku distribuuje Geodetický a kartografický ústav. Vypočítaný DEM som nakoniec vyhladil priemerovým filtrom v nadstavbe *ArcGIS Spatial Analyst* použitím funkcie *Neighborhood Filter*. Do mapového projektu som následne vložil vrstvu súčasných vodných tokov⁹ a vrstvu potenciálnych vodných tokov vymodelovaných z DEMu sledovanej oblasti použitím funkcií *Flow Direction* a *Flow Accumulation* (obr. 2).

Ďalej som do mapového projektu vložil vrstvu komponentov sídelnej siete. Jednotlivé body tejto vrstvy sú centroidy plôch, na ktorých sa našli doklady včasnostredovekého osídlenia (k tomu pozri Dresler – Macháček 2008, 122). Na území Moravy som pri tvorbe mapy osídlenia (vrstvy komponentov) vo veľkomoravskom období vychádzal z práce L. Poláčka (2008a; 2008b), ktorý spracoval mapu veľkomoravského osídlenia v zázemí mikulčického hradiska. Ako hlavné východisko použil L. Poláček archeologické topografie katastrov obcí, ktoré sa rozkladajú na vymedzenom území. Základným zdrojom archeologických dát na území Slovenska bola geodatabáza, ktorú spracoval T. Tencer (2006).¹⁰ V moravskej časti zázemia som pracoval s komponentmi datovanými do veľkomoravského obdobia. V slovenskej časti zázemia som vzhľadom na stav výskumu vo väčšine prípadov musel do mapy veľkomoravského osídlenia zaniest' aj komponenty datované do širšieho časového horizontu (napr. 800–1000 alebo 8.–9. storočie). Mapa vytvorená z uvedených zdrojov obsahuje bez aglomerácie Mikulčice-Valy 60 archeologických bodov (k termínu pozri Dresler – Macháček 2008, 124). Týmto bodom je v mapovej vrstve priradený identifikačný kód umožňujúci reláciu z východiskovými databázami (topografie katastrov, Státní archeologický seznam a geodatabáza osídlenia severnej časti Záhoria). Vzhľadom na druh plánovanej analýzy som pri tvorbe mapovej vrstvy komponentov sídelnej siete venoval zvýšenú pozornosť čo najpresnejšej lokalizácii jednotlivých komponentov. V prípade geodatabázy osídlenia na Záhorí tento krok

⁹ Zdroj týchto geodetických dát je totožný s výškopisom.

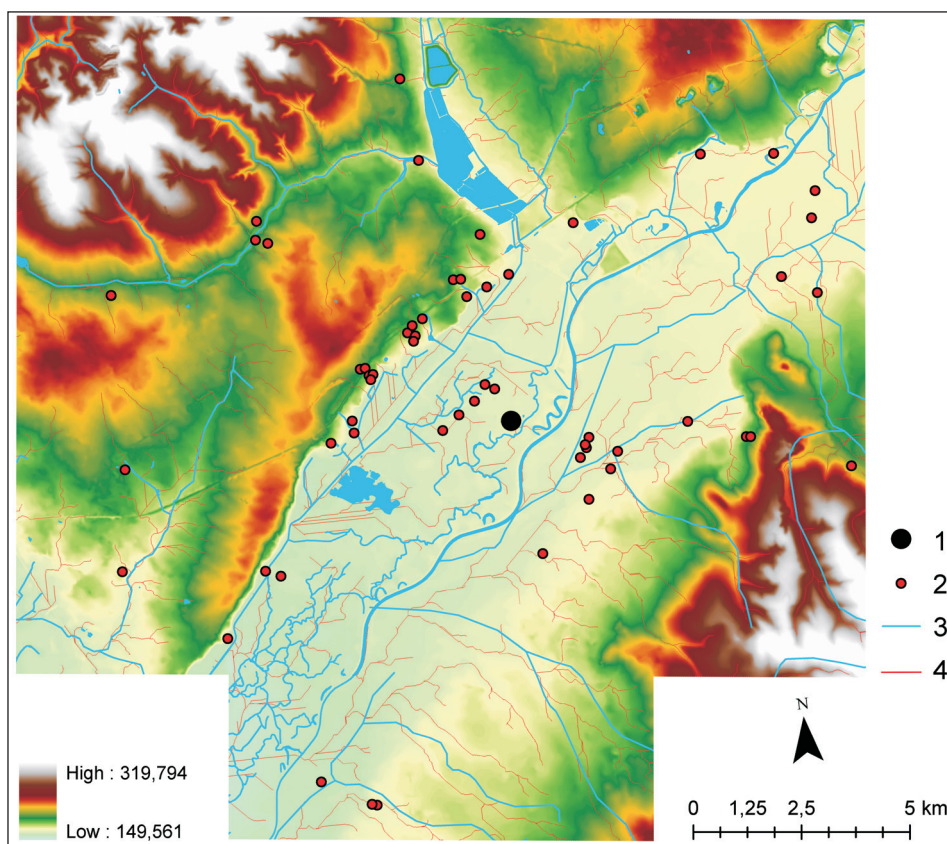
¹⁰ Geodatabáza, ktorú vytvoril T. Tencer reflektuje stav výskumu do roku 2003. V sledovanej časti Záhoria sa od tohto obdobia realizovali viaceré systematické zbery. Autori tohto výskumu publikovali prvú predbežnú správu o výskume v roku 2008 (Baxa – Prášek – Glaser – Opitzová 2008, obr. 1). Komponenty zistené týmto výskumom uviedol v mape veľkomoravského osídlenia v zázemí Mikulčíc aj L. Poláček (2008a, obr. 18). Vychádzal pritom z rukopisu archeologickej topografie katastrov Holíča, Kátova a Kopčian od vyššie uvedených autorov. Napriek skutočnosti, že ide o najaktuálnejší stav výskumu, nemohol som tieto informácie využiť pri tvorbe mapy veľkomoravských komponentov sídelnej siete. Príčinou tohto stavu sú dve skutočnosti. Schematické mapy publikované v dvoch vyššie uvedených prácach mi neumožňujú presnú lokalizáciu komponentov, ktorá je v prípade plánovanej analýzy nutnou podmienkou. Druhým problémom je skutočnosť, že v označení jednotlivých komponentov v dvoch uvedených prácach sa vyskytujú rozdiely. Napr. v práci kolektívu slovenských autorov je kódom 5/15 označená poloha „Za novou Struhou“, v práci L. Poláčka je číslom 15 označený kostol sv. Margity. Rukopis topografie katastrov, ktorý by pomohol vyriešiť tieto problémy som pri písaní práce nemal k dispozícii.

vykonal už T. Tencer (2006, 6–16). Na území Moravy som čo najviac spresnil lokalizáciu komponentov prostredníctvom publikovaných prác ako aj nepublikovaných nálezových správ a údajov o lokalizácii zaznamenaných v mapách v mierke 1 : 10 000, uložených v archíve Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., v Mikulčiciach.¹¹ V uvedenom počte 60 archeologických bodov sa v niektorých prípadoch nachádzajú body ležiace v tesnej blízkosti vedľa seba. Je preto pravdepodobné, že tieto archeologické body mohli patriť k jednému komponentu alebo k rôznym komponentom jedného sídelného areálu. Uvedenú kvantifikáciu preto treba chápať v rovine empirického pozorovania javov.

Analýzu viditeľnosti som realizoval v nadstavbe *ArcGIS 3D Analyst* použitím funkcie *Viewshed*. Dôležitým predpokladom pre zvýšenie presnosti (reálnosti) analýzy viditeľnosti z priestoru Mikulčickej včasnostredovekej aglomerácie je pristupovať k tomuto nálezisku ako v ploche. Z tohto dôvodu som v prvom kroku analýzy vygeneroval tri rastrové vrstvy dosahu viditeľnosti, z troch rôznych bodov v priestore hradiska. Vo všetkých troch prípadoch som posunul výšku pozorovateľa o 5 m. Pri výbere pozorovacích bodov som vychádzal zo súčasného stavu výskumu na lokalite. Dva pozorovacie body som umiestnil do priestoru archeologicky preskúmaných brán. Vzhľadom na skutočnosť, že prvé dve pozorovacie stanoviská ležia na severozápadnom a severovýchodnom okraji opevnenej akropole, a snahu testovať dosah viditeľnosti južným a východným smerom, tretí pozorovací bod som umiestnil na južnú obvodovú hradbu akropoly (obr. 3). Pri stanovení 5 m posunu výšky pozorovateľa som vychádzal z rekonštrukcií výšky včasnostredovekých hradieb v stredoeurópskom kultúrnom prostredí (Dresler 2008, 253–260; Unger 2008, 177–182; Procházka 2009, 159–176;). Tri vygenerované binárne rastre s hodnotou viditeľnosti 1 – viditeľný resp. 0 – neviditeľný som následne sčítal. Takýmto spôsobom vznikla výsledná rastrová vrstva, na ktorej je vygenerovaný priestor viditeľný zo všetkých troch pozorovacích stanovísk opevnenej aglomerácie (obr. 4). Vygenerovaný model nesúci informáciu o dosahu viditeľnosti som vložil ako ďalšiu vrstvu do mapového projektu. Vytvorený mapový projekt v prostredí GIS pozostával v konečnej fáze zo siedmich vrstiev – DEM, hradisko Valy, hranica zázemia hradiska, vodné toky a plochy, potenciálne vodné toky, archeologické body, model viditeľnosti. Takto vybudované prostredie GIS mi umožnilo rozpoznať a popísať niektoré zákonitosti v chovaní systému.

Pozornosť na tomto mieste sústredím na vzťah viditeľnosti z opevnenej aglomerácie a priestorového usporiadania komponentov sídelnej siete. V rámci regiónu, pre ktorý som vypočítal DEM (čiastočne presahuje 10 km polomer zázemia aglomerácie) bolo z akropoly mikulčického hradu viditeľných 17% územia. Zo 60 archeologických bodov z doloženým osídlením z veľkomoravského obdobia sa nachádza v zónach viditeľnosti 38, čo je 63%. Z hľadiska interpretovaných aktivít je v zónach viditeľnosti 17 obytných komponentov, 7 pohrebných komponentov a 1 komponent sakrálny (obr. 5; H 1, H 2). V ostatných prípadoch ide o komponenty s neistým určením druhu aktivity. Vo väčšine týchto prípadov však ide z najväčšou pravdepodobnosťou o obytné komponenty. Väčšia časť archeologických bodov, ktoré ležia mimo zóny viditeľnosti sa nachádza v okrajovej zóne zázemia za 7 km hranicou. Do vzdialenosti 7 km od centra aglomerácie sa nachádza

¹¹ Spresňovanie lokalizácie komponentov realizujeme na pracovisku v Mikulčiciach dlhodobo v rámci editácie a správy dát Státního archeologického seznamu v okrese Hodonín.

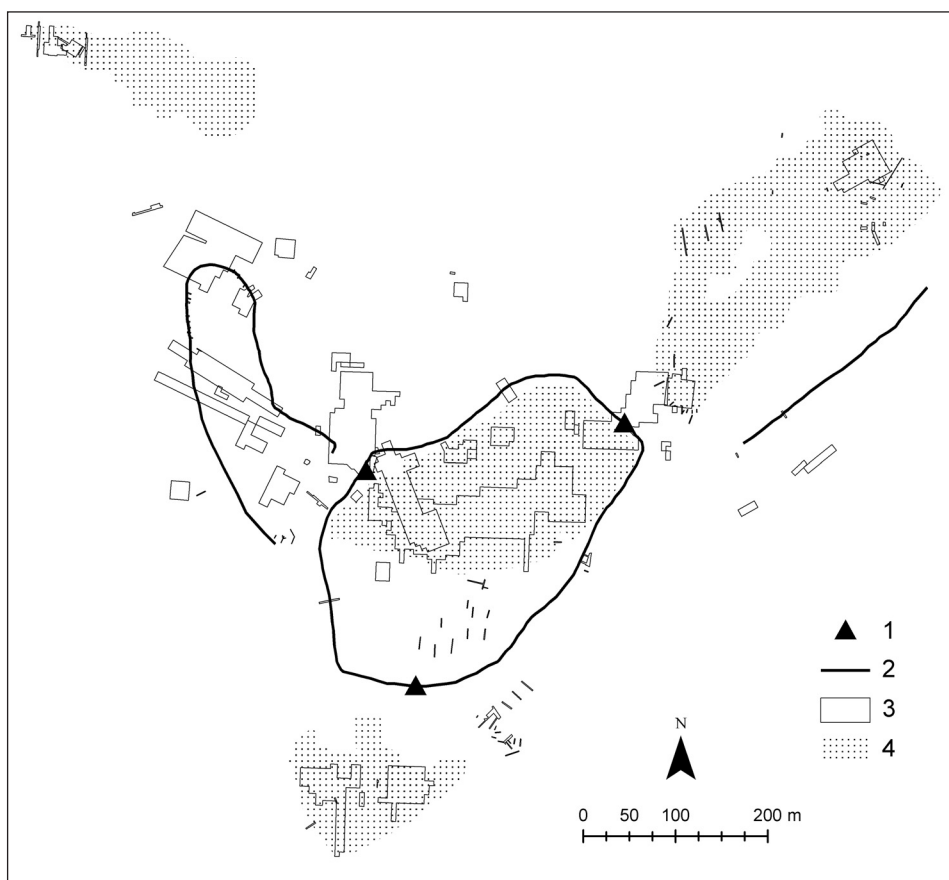

Obr. 2. Výškopisný model sledovanej oblasti. 1 – aglomerácia Mikulčice-Valy, 2 – veľkomoravské komponenty sídelnej siete, 3 – vodné toky, 4 – potenciálne vodné toky.

Fig. 2. Digital elevation model of the area in question. 1 – agglomeration Mikulčice-Valy, 2 – Great Moravian components of the settlement network, 3 – watercourses, 4 – potential watercourses.

celkovo 43 archeologických bodov. Z tohto počtu je len 8 bodov mimo zóny viditeľnosti. Ak by sme vyjadrili percentuálne pomer archeologických bodov ležiacich v zónach viditeľnosti v zázemí hradu do vzdialenosti 7 km, v zónach viditeľnosti by ležalo až 81 % archeologických bodov. V zónach viditeľnosti sa teda do vzdialenosti 7 km od centra aglomerácie nachádza 35 archeologických bodov. Z tohto počtu je 15 komponentov obytných, 7 komponentov pohrebných a 1 komponent sakrálny (obr. 5; H 3, H 4).

Väčšia časť komponentov sídelnej siete v rámci vyčleneného regiónu je známa len z náhodných nálezov či povrchových zberov. Vďaka doterajšiemu terénnemu výskumu môžeme za lokality v zázemí mikulčickej aglomerácie s najväčším informačným potenciálom označiť predovšetkým sídliská: Mikulčice-„Trapíkov“, Mikulčice-„Podbřežníky“, Kopčany-„Pri Kačenárni, Prušánky-„Podsedky“ a pohrebiská Mikulčice-„Virgásky“, Mikulčice-„Panské“, Kopčany-„Pri Kačenárni“, Kopčany-„Za jazerom pri sv. Margite“,

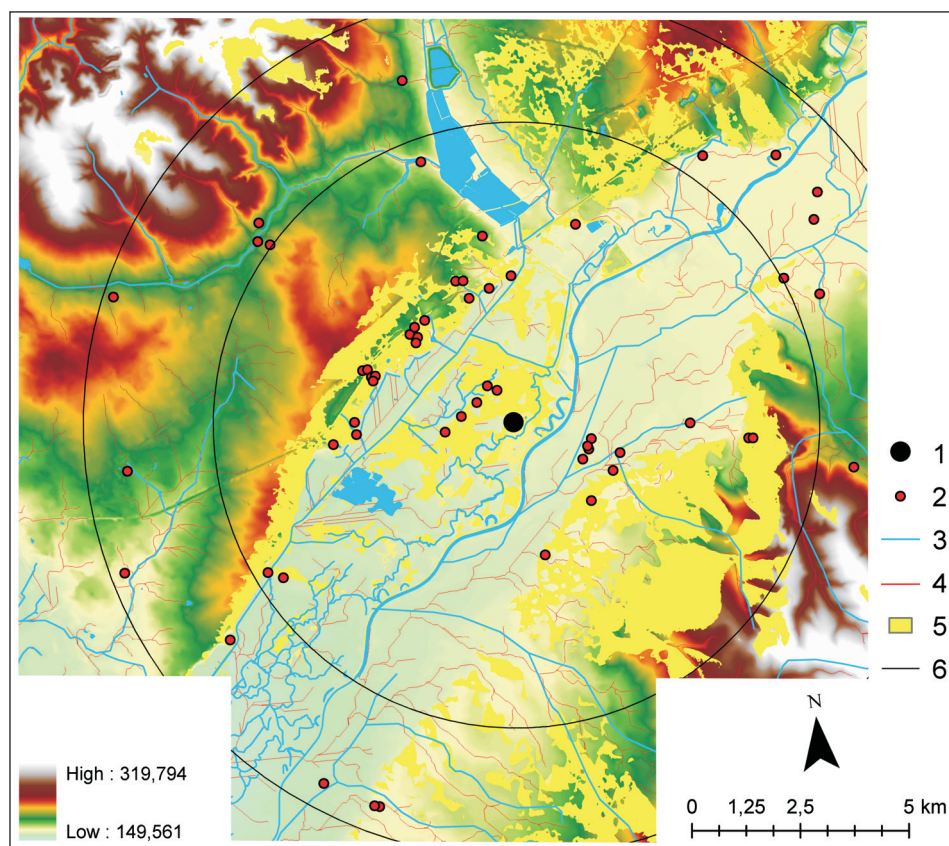
Obr. 3. Mikulčice-Valy, pôdorys hradiska. 1 – pozorovacie body, 2 – val, 3 – preskúmané plochy, 4 – pieskové duny.

Fig. 3. Mikulčice-Valy, ground plan of stronghold. 1 – observation points, 2 – rampart, 3 – areas explored, 4 – sand dunes.

Prušánky-„Podsedky“, Jozefov-„Záhumenica“.¹² Väčšina týchto preskúmaných lokalít s výnimkou dvoch najvzdialenejších (Prušánky-„Podsedky“, Jozefov-„Záhumenica“) leží v zónach viditeľnosti z Mikulčickej aglomerácie.

¹² Základnú archeologickú charakteristiku týchto lokalít podáva vo svojej práci L. Poláček (2008a, 258–263; 2008b, 35–38). Za 10 km hranicou zázemia mikulčickej aglomerácie sa nachádzajú ďalšie archeologicky skúmané lokality. Predovšetkým pohrebiská Skalica-„Háj“ (14,5 km od centra) a Velké Bílovice-„Úlehle“ (17 km od centra) a sídlisko Mutěnice-„Zbrod“ (10,4 km od centra).

Obr. 4. Výškopisný model sledovanej oblasti. 1 – aglomerácia Mikulčice-Valy, 2 – veľkomoravské komponenty sídelnej siete, 3 – vodné toky, 4 – potenciálne vodné toky, 5 – zóny viditeľnosti z hradu, 6 – predpokladaný rozsah ekonomického zázemia aglomerácie a 10 km hranica.

Fig. 4. Digital elevation model of the area in question. 1 – Mikulčice-Valy agglomeration, 2 – Great Moravian components of the settlement network, 3 – watercourses, 4 – potential watercourses, 5 – zones visible from the castle, 6 – assumed economic hinterland of the agglomeration and 10 km border.

Záver a diskusia

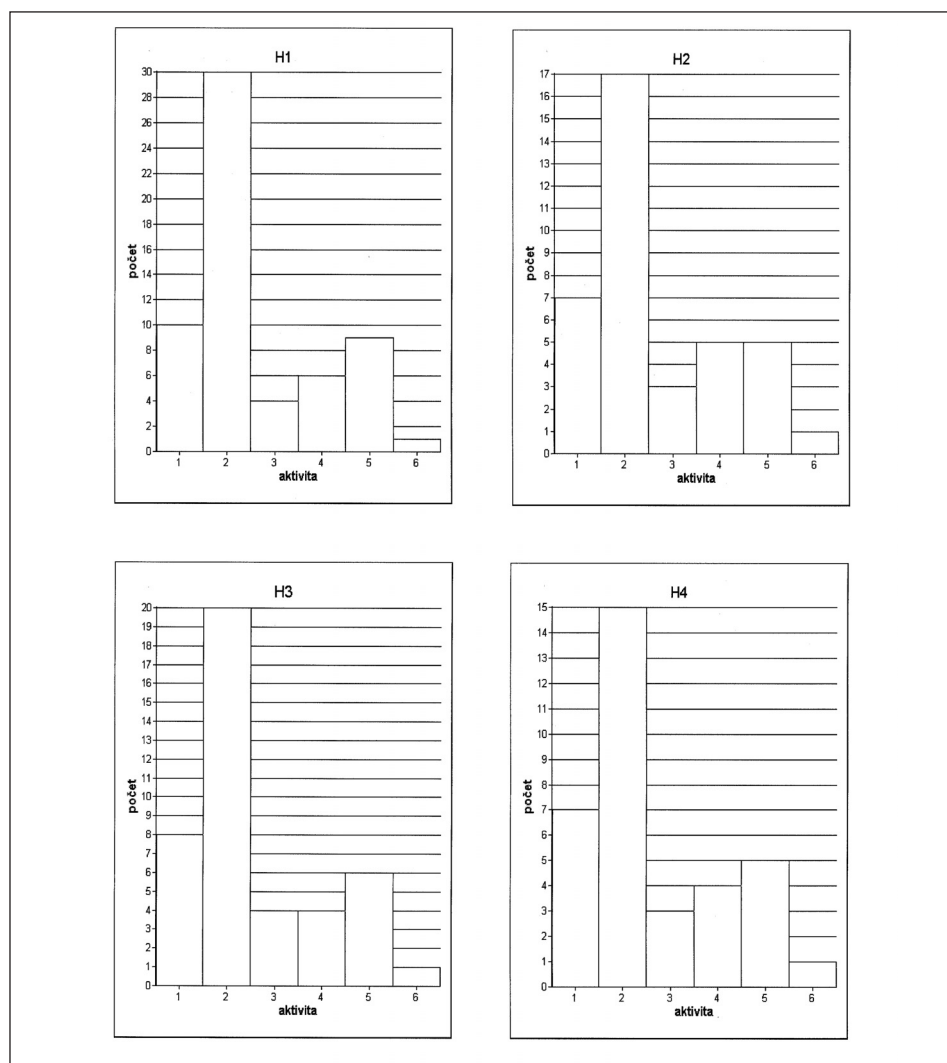
Aké závery môžeme vysloviť na základe uvedenej kvantifikácie a popísaných vzťahov? Zamerajme pozornosť na otázky vyslovené v úvode: 1) Aké kritériá zohrávali rozhodujúcu úlohu pri výbere miesta, na ktorom vzniklo opevnené centrum? 2) Je vznik aglomerácie na určitom mieste dôsledkom zvýšenej koncentrácie osídlenie v regióne alebo naopak je zvýšená koncentrácia osídlenia dôsledkom existencie centrálného sídliska (včasnostredovekej opevnenej aglomerácie), ktorého lokalizácia je závislá skôr na prírodných podmienkach, existujúcej infraštruktúre (predovšetkým cestách) alebo iných „subjektívnych“ dôvodoch?

Ak teda uvažujem nad prvou položenou otázkou, v zhode s predošlými výskumami predpokladám, že umiestnenie aglomerácie do údolnej nivy rieky Moravy malo ekonomický a strategický význam – rieka bola využívaná ako komunikácia, duny ako komunikačné uzly a údolná niva predstavovala prostriedok určitej ochrany a zároveň zdroj surovín (predovšetkým dreva). Vizualna kontrola územia nebola z najväčšou pravdepodobnosťou rozhodujúcim kritériom pri voľbe miesta na založenie opevneného centra. V rovinatej krajine Dolnomoravského úvalu predstavovala z hľadiska vojenskej stratégie lokalizácia opevneného bodu do údolnej nivy rieky asi jeden z najlepších variantov. Prednosti ochrany sídliska v prostredí riečnej nivy prevažovali nad nevýhodou slabej priamej vizualnej kontroly územia. Je asi neodškriepiteľné, že voľba miesta na založenie sídliska v riečnej nive je determinovaná existenciou vhodných vyvýšených polôh (dún). Geomorfológia krajiny v okolí mikulčickej aglomerácie spôsobovala, že včasnostredoveké mesto, ktoré sa nachádzalo na pieskových dunách v polohe dnes označovanej ako Valy, bolo viditeľné z cca 10 km dlhého úseku výraznej terasy na západnom okraji moravskej nivy približne medzi dnešnými Tvrzonicami a Lužicami. Práve v tomto priestore sa predpokladá priebeh významnej pravekej a stredovekej komunikácie (Květ 1999, 224, obr. 1).¹³ Miesto, na ktorom vo včasnom stredoveku vyrástla aglomerácia teda poskytovalo skoro ideálny prienik podmienok z hľadiska štruktúry osídlenia (vnútorná dimenzia stavby areálov) aj fenomenológie krajiny (vonkajšia dimenzia prejavu areálov).

Viac relevantných záverov priniesla realizovaná analýza podľa môjho názoru v prípade druhej položenej otázky. V predveľkomoravskom období bolo v skúmanom regióne osídlenie menej intenzívne (pozri Klanica 2008, 11; Poláček 2008a, 275). Koncentrovalo sa v blízkosti vodných tokov na pravom brehu rieky Moravy. Predovšetkým v blízkosti Kyjovky. Osídlené boli aj pieskové duny v údolnej nive rieky Moravy. Osídlenie na pieskových dunách však v tomto období nemalo centrálny (nadkomunitný) charakter. K zahusťovaniu sídelnej siete v skúmanom regióne dochádzalo v období kedy sa zmenilo postavenie a vzrástol význam sídliska v moravskej nive a došlo na tomto mieste k budovaniu opevneného centra. V priebehu 9. storočia sa zvýšila hustota osídlenia predovšetkým na výraznej terénnej hrane bezprostredne za hranicou údolnej nivy, do vzdialenosti niekoľkých stoviek metrov od pravého brehu rieky Kyjovky. Intenzita osídlenia stúpala aj priamo v údolnej nive rieky Moravy. Okrem bezprostredného okolia opevneného hradu je výrazná koncentrácia osídlenia v súčasnosti archeologicky doložená na pieskových dunách cca 1,7 km východne a cca 1 km západne od centra aglomerácie. Hustota osídlenia v skúmanom regióne sa zvýšila predovšetkým do vzdialenosti 7 km od opevneného hradu. Viditeľnosť z mikulčického hradu ležiaceho v údolnej nive bola obmedzená. Je pozoruhodné, že napriek tejto skutočnosti ležala veľká časť sídlisk a pohrebísk vo veľkomoravskom období v dosahu priamej viditeľnosti z hradu. Je prirodzené, že počet takýchto areálov stúpala so znižovaním sa vzdialenosti od centra. Do vzdialenosti 7 km od aglomerácie sa približne 80 % rozpoznaných veľkomoravských areálov komunit nachádzalo v dosahu viditeľnosti z opevnenej akropole.

Objavené, popísané a analyzované archeologické pramene dokladajú výrazný vzťah medzi hustotou a usporiadaním osídlenia vo veľkomoravskej perióde včasného stredoveku a nadkomunitným centrom v údolnej nive rieky Moravy. Tento vzťah (väzba) podľa môjho názoru potvrdzuje predpoklad, že vznik aglomerácie nie je v tomto prípade

¹³ Medzi Lanžhotom a Lužicami vedie v tomto priestore cesta aj v súčasnosti.

Obr. 5. H1 – histogram interpretovaných druhov aktivít všetkých komponentov sídelnej siete. H2 – histogram interpretovaných druhov aktivít komponentov sídelnej siete ležiacich v zónach viditeľnosti. H3 – histogram interpretovaných druhov aktivít všetkých komponentov sídelnej siete ležiacich do vzdialenosti 7 km od aglomerácie. H4 – histogram interpretovaných druhov aktivít komponentov sídelnej siete ležiacich do vzdialenosti 7 km od aglomerácie a zároveň ležiacich v zónach viditeľnosti. Aktivita: 1 – pohrebisko, 2 – sídlisko, 3 – ojedinelý nález, 4 – pohrebisko?, 5 – sídlisko?, 6 – sakrálna stavba.

Fig. 5. H1 – histogram of interpreted types of activities of all components of the settlement network. H2 – histogram of interpreted types of activities of components of the settlement network situated in visibility zones. H3 – histogram of interpreted types of activities of components of the settlement network situated within 7 km of the agglomeration. H4 – histogram of interpreted types of activities of components of the settlement network situated within 7 km of the agglomeration and also in visibility zones. Activity: 1 – cemetery, 2 – settlement, 3 – isolated find, 4 – cemetery?, 5 – settlement?, 6 – sacral building.

dôsledkom hustoty koncentrácie osídlenia v danom priestore ale naopak je koncentrácia osídlenia dôsledkom vzniku a rozvoja opevnenej aglomerácie.

Doposiaľ vyslovené závery sa v nasledujúcom pokúsim zasadiť do prebiehajúcej diskusie o možných spôsoboch vývoja osídlenia v zázemí včasnostredovekých centrálnych miest. Prvá hypotéza, ktorú budem diskutovať, sa dotýka prvej v úvode vyslovenej otázky. V prácach, ktoré sa z rôznych hľadísk zaoberajú včasnostredovekými opevnenými aglomeráciami a vývojom osídlenia sa často ako jedno z východísk nachádza tvrdenie, že k utváraniu opevnených útvarov dochádza v miestach so zvýšenou koncentráciou a diferenciaciou obyvateľstva (napr. Měřinský 1980, 193; Procházka 2009, 72). Situácia v skúmanom regióne však poukazuje na skutočnosť, že hustota osídlenia krajiny nezohrávala až takú dominantnú rolu pri výbere miest na budovanie opevnených center. Pri lokalizácii opevnených útvarov zohrávali významnú úlohu viaceré činitele. V rámci prírodných podmienok daného regiónu sa zohľadňovali predovšetkým strategické a ekonomické ciele komunity a existujúca infraštruktúra (cesty). Opevnená aglomerácia takto mohla vzniknúť aj v dovtedy len minimálne osídlenom priestore. Druhým v literatúre diskutovaným problémom je otázka, či je štruktúra osídlenia v zázemí existujúcich centrálnych miest dôsledkom prirodzeného lokálneho vývoja v regióne podmieneného vhodnými prírodnými podmienkami alebo ide o umelú násilnú centralizáciu (Dresler – Macháček 2008, 141; Poláček 2008a, 273). Usporiadanie areálov komunít v zázemí opevneného hradu v Mikulčiciach poukazuje na skutočnosť, že osídlenie rešpektuje prírodné podmienky. Teda, že primárne boli osídlené ekonomicky najvýhodnejšie polohy. Čo by nasvedčovalo prirodzenému lokálnemu vývoju osídlenia. Avšak usporiadanie sídliska a pohrebísk v ekonomicky výhodnom „priestore“ v drvivej väčšine rešpektuje podmienku priamej viditeľnosti z opevnenej aglomerácie. Podľa môjho názoru teda v období existencie nadkomunitného centra v Mikulčiciach dochádzalo k plánovanej kolonizácii územia a sídelná štruktúra sa podriaďovala potrebám centra. Kolonizácia územia však prirodzene rešpektovala prírodné podmienky a možno aj staršiu kultúrno-sídelnú tradíciu daného regiónu.

Realizovaná analýza prameňov mi neumožnila odpovedať na položené otázky v celej ich šírke. Umožnila však vysloviť hypotézy, ktoré sú ako súčasť širšieho modelu ďalším krokom pri tvorbe čo najvierohodnejšieho obrazu osídlenia v skúmanom regióne vo včasnom stredoveku.

Príspevok vznikol v rámci výskumného zámeru Archeologického ústavu Akadémie vied ČR, Brno, v. v. i., č. Z80010507 „Praveký a včasnodejinný vývoj v strednej Európe z pohľadu najnovších výsledkov archeologického bádania na Morave a v Sliezsku“.

Literatúra

Baxa, P. – Prášek, K. – Glaser-Opitzová, R. 2008: *K osídleniu slovenskej časti Dolnomoravského úvalu v 10. – 14. storočí.* In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (edt.), *Východní Morava v 10. až 14. století*, 261–267. Brno.

- Bečvář, L. – Cejpová, M. – Ernée, M. – Knechtová, A. – Krušinová, L. – Sklenářová, Z. – Vachůt, P. – Volfík, P. 2003:** *Státní archeologický seznam ČR. Uživatelská příručka verze 2.0.* Praha.
- Beneš, J. 1993:** *Ke koncepci krajinné archeologie*, Archeologické rozhledy 45, 404–417.
- Bialeková, D. 1989:** *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia. Zväzok II.* Nitra.
- Brugger, W. 1994:** *Filosofický slovník.* Praha.
- Butzer, K. W. 1982:** *Archaeology as Human Ecology: Method and Theory for a Contextual Approach.* Cambridge.
- Cummings, V. – Whittle, A. 2003:** *Tombs with a view: landscape, monuments and trees*, Antiquity 77/296, 255–266.
- Danielisová, A. 2008:** *Praktické problémy spojené s modelovaním pohybu pravěkou kulturní krajinou.* In: Macháček, J. (ed.), *Počítačová podpora v archeologii 2*, 110–119. Brno – Praha – Plzeň.
- Dostál, B. 1987:** *Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě v době slovanské (6.–10. století)*, XVI. Mikulovské sympozium 1986, 13–32.
- Dresler, P. 2008:** *Opevnění Pohanska u Břeclavi.* Nепublikovaná disertačná práca, filosofická fakulta Masarykovy university, Brno.
- Dresler, P. – Macháček, J. 2008:** *Hospodářské zázemí raně středověkého centra na Pohansku u Břeclavi.* In: Macháček, J. (ed.), *Počítačová podpora v archeologii 2*, 120–147. Brno – Praha – Plzeň.
- Dreslerová, D. 1996:** *Modelování přírodních podmínek mikroregionu na základě archeologických dat*, Archeologické rozhledy 48, 605–614.
- Galuška, L. 2005:** *K otázce otevřených sídlišť raně středověké Moravy a zázemí staroměstsko-uherškohradištské aglomerace doby velkomoravské*, Slovácko 47, 153–168.
- 2008:** *A Contribution to the Structure and Character of the Landscape of the Great Moravian Agglomeration Staré Město-Uherské Hradiště.* In: Poláček, L. (Hrsg.), *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VI*, 249–256. Brno.
- Gojda, M. 1992:** *Postprocesualismus a jeho vliv na koncepci středověké archeologie*, Archeologické rozhledy 44, 277–293.
- Grant, E. (ed.), 1986:** *Central Places, Archaeology and History.* Sheffield.
- Hamilton, S. – Whitehouse, R. et al. 2006:** *Phenomenology in Practice: Towards a Methodology for a "Subjective" Approach*, European Journal of Archaeology 9, 31–71.
- Hladík, M. 2011:** *Výskum včasnostredovekého osídlenia na slovensko-moravskom pohraničí. Južná časť „Dolnomoravského úvalu“ vo včasnom stredoveku (Tézy z hranice)*, Musaica 27, 131–157.
- Hladík, M. – Mazuch, M. – Poláček, L. 2008:** *Das Suburbium des Burgwalls von Mikulčice und seine Bedeutung in der Struktur des Siedlungskomplexes.* In: Boháčová, I. – Poláček, L. (Hrsg.), *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VII*, 179–212. Brno.
- Hladík, M. – Poláček, L. – Škojec, J. 2008:** *K problematice vývoja osídlenia údolnej nívy na strednom toku rieky Moravy v 9. až prvej polovici 13. storočia.* In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Mitáček, J. (edt.), *Východní Morava v 10. až 14. století*, 81–94. Brno.
- Hodder, I. 1982:** *Theoretical Archaeology: a Reactionary View.* In: Hodder, I. (ed.), *Symbolic and Structural Archaeology*, 1–16. Cambridge.
- Hulínek, D. 2008:** *Funkčné členenie veľkomoravských opevnených sídlisk na základe ich spoločenského významu a kontinuita ich pretrvávania v 10. storočí (Morava a západné a stredné*

Slovensko). In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), *Bitka pri Bratislave a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 195–252. Bratislava.

Hulínek, D. – Čajka, M. 2004: *Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku*, *Slovenská archeológia* 52, 77–120.

Christaller, W. 1966: *Central Places in Southern Germany*. New Jersey.

Chropovský, B. 1964: *Výskum a postavenie slovanských hradísk na Slovensku*, *Sborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica* 15, 9–29.

Jankuhn, H. 1977: *Einführung in die Siedlungsarchäologie*. Berlin – New York.

Johnson, M. 1999: *Archaeological Theory: an Introduction*. Oxford.

Johnston, R. 1998: *The Paradox of Landscape*, *European Journal of Archaeology* 1, 313–325.

Klanica, Z. 1987: *K vývoji sídlištní struktury zázemí Mikulčic v 6.–13. století*, XVI. Mikulovské sympozium 1986, 127–133.

- **2008:** *Mutěnice-Zbrod. Zaniklé slovanské sídliště ze 7.–10. století*. Brno.

Kobyliński, Z. 1986: *Koncepcja „teritorium eksploatowanego przez osadę“ w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze*, *Archeologia Polski* 31/1, 7–30.

- **1988:** *Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

Kouřil, P. 1994: *Slovanské osídlení českého Slezska*. Brno – Český Těšín.

Kruk, J. 1980: *Gospodarska v Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciu p. n. e.* Wrocław – Warszawa – Gdańsk.

Kuna, M. 1991: *Návrh systému evidence archeologických nálezů*, *Archeologické fórum* 2, 25–48.

Kuna, M. a kol. 2004: *Nedestruktivní archeologie*. Praha.

Kuzma, I. – Lieskovský, T. 2008: *Analýza viditeľnosti rondelov v prostredí GIS*, *Ve službách archeologie* 2/2008, 7–13.

Květ, R. 1999: *Alte Wege im Marchtal von dem Engpaß bei Napajedla bis zum Zusammenfluß mit der Thaya*. In: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), *Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talau der March*. Internationale Tagungen in Mikulčice V, 223–226. Brno.

Lutovský, M. 2001: *Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha.

- **2006:** *Od palisády ke zdi: Raně středověká hradiště v Čechách ve světle archeologického bádání posledních dvou desetiletí*, *Archeologia historica* 31, 21–44.

- **2009:** *Doba hradištní bez hradišť? Úvaha nad strukturou, chronologií a terminologií raně středověkých fortifikací v Čechách*. In: Dresler, P. – Měřinský, Z. (ed.), *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice*, 5–9. Brno.

Macháček, J. 2004: *Archeologie, historie a teorie systémů*. In: Šmejda, L. – Vařeka, P. (ed.), *Sedmdesát neustupných let. Sborník k životnímu jubileu prof. Evžena Neustupného*, 121–130. Plzeň.

- **2007:** *Pohansko bei Břeclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum als sozialwirtschaftliches System*. Bonn.

Macháček, J. – Doláková, N. – Dresler, P. – Havlíček, P. – Hladilová, Š. – Přichystal, A. – Roszková, A. – Smolíková, L. 2007: *Raně středověké centrum na Pohansku u Břeclavi a jeho přírodní prostředí*, *Archeologické rozhledy* 59, 278–314.

Mazuch, M. 2009: *Několik poznámek k chronologii a datování hmotné kultury doby hradištní na Moravě*. In: Dresler, P. – Měřinský, Z. (ed.), *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice*, 211–216. Brno.

- Meduna, P. – Černá, E. 1992:** *Ke struktuře osídlení raného středověku v SZ Čechách*, Archeologické rozhledy 44, 77–93.
- Měřínský, Z. 1980:** *Slovanské osídlení 6.–10. století na dolní Dyji a Moravě*. In: Dostál, B. – Vignatiiová, J. (ed.), *Slované v 6.–10. století*. Sborník referátů ze symposia Břeclav-Pohansko 1978, 191–204. Brno.
- **1990:** *Některé aspekty regionální diferenciacce hmotné kultury středohradištního období na Moravě ve vztahu k oblasti Uherskohradištska*. In: Galuška, L. (ed.), *Staroměstská výročí*, 65–70. Brno.
- **1991:** *Vývoj osídlení na Moravě a ve Slezsku (současný stav výzkumu)*, *Archaeologia historica* 16, 27–36.
- **2001:** *Die Zentren Großmährens*. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem*, 297–304. Brno.
- **2002:** *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu. I*. Praha.
- Moździoch, S. 1999:** *Miejsca centralne Polski wczesnopiastowskiej – organizacja przestrzeni we wczesnym średniowieczu jako źródło poznania systemu społeczno-gospodarczego*. In: Moździoch, S. (ed.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej*. Spotkania Bytomskie III, 21–51. Wrocław.
- Neustupný, E. 1986a:** *Nástin archeologické metody*, *Archeologické rozhledy* 38, 525–549.
- **1986b:** *Sídelní areály pravěkých zemědělců*, *Památky archeologické* 77, 226–276.
- **1993:** *Archaeological Method*. Cambridge.
- **1994:** *Settlement area theory in Bohemian archaeology*, *Památky archeologické – Supplementum* 1, 248–258.
- **1996:** *Polygons in Archaeology*, *Památky archeologické* 87, 112–136.
- **2007:** *Vymezení archeologie*. In: Kuna, M. (ed.), *Archeologie pravěkých Čech* 1, 11–22. Praha.
- Neubauer, Z. 1989:** *O strukturalistickém hnutí v biologii*. In: Kůrka, P. (ed.), *Geometrie živého*. Matematické modely morfogeneze, 43–78. Praha.
- Opravil, E. 1983:** *Údolní niva v době hradištní. ČSSR – povodí Moravy a Poodří*. Praha.
- **1999:** *Umweltentwicklung in der Talaue der March*. In: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), *Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March*. Internationale Tagungen in Mikulčice V, 165–180. Brno.
- Pleinerová, I. 1975:** *Březno. Vesnice prvních Slovanů v severozápadních Čechách*. Praha.
- Poláček, L. 1999:** *Die Talaue der March und die Erforschung der großmährischen Machtzentren*. In: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), *Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March*. Internationale Tagungen in Mikulčice V, 227–232. Brno.
- **2001:** *K poznání přírodního prostředí velkomoravských nížinných hradišť*. In: Galuška, L. – Kouřil, P. – Měřínský, Z. (ed.), *Velká Morava mezi východem a západem*, 315–325. Brno.
- **2002:** *Sídelní aglomerace velkomoravských mocenských center v proměnách údolní nivy*. *Zpráva o výsledcích grantu Grantové agentury ČR č. 404/96K0/89*, *Přehled výzkumů* 43 (2001), 341–351.
- **2007:** *Ninth-century Mikulčice: the „market of the Moravians“? The archaeological evidence of trade in Great Moravia*. In: Henning, J. (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, 499–524. Berlin – New York.
- **2008a:** *Das Hinterland des frühmittelalterlichen Zentrums in Mikulčice. Stand und Perspektiven der Forschung*. In: Poláček, L. (Hrsg.), *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren*. Internationale Tagungen in Mikulčice VI, 257–297. Brno.

- **2008b:** *Great Moravian, the Power Centre at Mikulčice and the Issue of the Socio-economic Structure*. In: Velemínský, P. – Poláček, L. (Hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice VIII*, 11–44. Brno.
- Poulik, J. 1948:** *Staroslovanská Morava*. Praha.
- **1975:** *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*. Praha.
- Procházka, R. 2009:** *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*. Brno.
- Rapant, P. 1999:** *Úvod do geografických informačních systémů. Část I. Škola – vložená příloha časopisu GeoInfo 2/1*. Ostrava.
- Redman, C. L. 1991:** *Distinguished Lecture Archaeology: in Defence of the Seventies – the Adolescence of New Archaeology*, *American Anthropologist* 93/2, 295–307.
- Ruttikay, A. 2005:** *Frühmittelalterliche gesellschaftliche Eliten im Gebiet der Slowakei und ihre Sitze*. In: Kouřil, P. (Hrsg.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, 225–254. Brno.
- **2006:** *Významné archeologické lokality z časného středověku v oblasti Považského Inovca*. In: Pieta, K. – Ruttikay, A. – Ruttikay, M. (ed.), *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*, 191–204. Nitra.
- Sláma, J. 1986:** *Střední Čechy v raném středověku. II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu*. Praha.
- Smetánka, Z. 1989:** *K problému energetiky v období středověku*, *Archeologia historica* 14, 43–51.
- Staňa, Č. 1985:** *Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert*. In: Friesinger, H. – Daim, F. (Hrsg.), *Die Bayern und ihre Nachbarn II*, 157–200. Wien.
- **1988:** *Velkomoravské počátky Brněnska*. In: Frolec, V. (ed.), *Rodná země. Sborník ke 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc.*, 168–180. Brno.
- **1999:** *Poznámky k vývoji střediskových sídel na Moravě v pravěku a v časně době dějinné*. In: Mozdziuch, S. (ed.), *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej. Spotkania Bytomskie III*, 77–95. Wrocław.
- Stloukal, M. – Vyhnánek, L. 1976:** *Slované z velkomoravských Mikulčic*. Praha.
- Tencer, T. 2006:** *Analýza pravekého a ranne stredovekého osídlenia v okrese Senica za použitia prostriedkov GIS*. Nепublikovaná seminárna práca, filosofická fakulta Masarykovy university, Brno.
- **2008:** *Geografické a archeologické priestorové dáta z územia Slovenska*. In: Macháček, J. (ed.), *Počítačová podpora v archeologii 2*, 181–196. Brno – Praha – Plzeň.
- Tilley, Ch. 1994:** *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford – Providence.
- Unger, J. 1992:** *Nástin vývoje životního prostředí na Břeclavsku od 6. do 15. století*, XXI. Mikulovské sympozium 1991, 95–108.
- **1993:** *Změny struktury osídlení ve 12 až 14. století na jižní Moravě*, *Archeologia historica* 18, 119–139.
- **2008:** *Problematika hájitelnosti předvelkomoravských a velkomoravských hradeb*. In: Štefanovičová, T. – Hulínek, D. (ed.), *Bitka pri Bratislave a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*, 177–182. Bratislava.

Research into settlement structures in the hinterland of the early medieval stronghold in Mikulčice

Based on the latest findings the settlement agglomeration of Mikulčice-Valy is believed to be an extra-community complex (like Pohansko: see Dresler – Macháček 2008, 120). At a certain point in its existence this settlement was an extra-community centre, in which were concentrated society's political, social and economic elites (e.g. Hladík – Mazuch – Poláček 2008; Poláček 2008a; 2008b; with lit.). The formation of this centre led to the establishment of a hierarchy throughout the region as a whole. When researching settlement in the hinterland of the early medieval agglomeration in Mikulčice-Valy we use the hypothetical-deductive method, which we combine with a more subjective phenomenological view of the landscape.

The archaeological sources which have been discovered, described and analysed show that there was a strong link between the density and layout of the settlements in the Great Moravian period of the early Middle Ages and the extra-community centre in the valley flood plain of the River Morava. In my opinion, this link confirms the assumption that in this case the agglomeration was not the consequence of the dense concentration of settlement in this region and was in fact just the opposite, i.e. the concentration of settlement is the consequence of the establishment and development of the fortified agglomeration. The situation in the region in question indicates the fact that the density of settlement in this area did not play such a major role in the choice of places to build fortified central sites. There were a number of factors which played a crucial role in the placement of these fortified system. As regards the natural conditions of the region in question, the primary factors taken into consideration were the strategic and economic aims of the community and the existing infrastructure (roads). Fortified agglomerations may thus also have been established in areas that were only sparsely settled. I believe that sometime during the existence of the extra-community centre in Mikulčice there was the planned colonisation of the region and the settlement structure was subject to the needs of the centre. However, the colonisation of the area naturally respects the local conditions and also perhaps the older cultural and settlement traditions of the region. The site on which the agglomeration grew in the early Middle Ages provided almost ideal conditions as regards the structure of the settlement (inner dimensions of the complex) and the phenomenology of the landscape (outer dimensions of the complex).

